

*Тетяна Володимирівна КУРИЛЕНКО,
директор бібліотеки Київського національного
економічного університету імені В.Гетьмана,
доцент кафедри історії економічних учень та економічної історії,
кандидат економічних наук (Київ),
Валентина Михайлівна ФЕЩЕНКО,
професор кафедри історії економічних учень та економічної
історії КНЕУ імені В.Гетьмана, доктор економічних наук (Київ)*

ЄВГЕН ЄВГЕНОВИЧ СЛУЦЬКИЙ: ЖИТТЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ

У статті розкриваються невідомі сторінки інтелектуальної біографії всесвітньо відомого економіста-математика Є. Є. Слуцького, аналізуються основні напрямки його наукової діяльності, вклад у розробку теорії граничної корисності, праксеології, економетрії, методології статистичних досліджень, теорії економічної динаміки та економічних циклів, теорії вірогідності. Уперше до наукового обігу вводиться низка архівних джерел, що торкаються наукової та педагогічної діяльності Є. Є. Слуцького в Київському комерційному інституті (нині — Київському національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана).

Ключові слова: Слуцький Євген Євгенович, біографістика, історія економіки, історія математики, Київський комерційний інститут.

The article reveals the unknown pages of the intellectual biography of the world known economist and mathematician Ye. Ye. Slutskyi, it analyses the main directions of his scientific activity, his contribution into the development of the theory of marginal utility, praxeology, econometrics, methodology of statistical researches, theory of economical dynamics and economic cycles, probability theory, etc. For the first time a number of archive sources is introduced to scientific circulation, these sources touching the scientific and pedagogic activity of Ye. Ye. Slutskyi at Kyiv Commercial Institute (now – Kyiv National Vadym Getman Economic University).

Key words: Yevgen Yevgenovych Slutskyi, biographistics, economy history, mathematics history, Kyiv Commercial Institute.

В статье раскрываются неизвестные страницы интеллектуальной биографии всемирно известного экономиста-математика Е. Е. Слуцкого, анализируются основные направления его научной деятельности, вклад в разработку теории граничной полезности, праксеологии, эконометрии, методологии статистических исследований, теории экономической динамики и экономических циклов, теории вероятности. Впервые в научный оборот вводится ряд архивных источников, касающихся научной и педагогической деятельности Е. Е. Слуцкого в Киевском коммерческом институте (ныне — Киевском национальном экономическом университете имени Вадима Гетьмана).

Ключевые слова: Слуцкий Евгений Евгеньевич, биографистика, история экономики, история математики, Киевский коммерческий институт.

Українська економічна думка представлена багатьма славетними посталями. Особливе місце серед них належить Євгену Євгеновичу Слуцькому, ідеї якого справили потужний творчий вплив на розвиток вітчизняної та світової економіко-математичної науки. Учений, змістом свідомого життя якого було служіння науці, залишив вагому наукову спадщину, якою по праву пишаються й уважають своєю як Україна, так і Росія. Із цілою низкою досліджень Є. Є. Слуцького в галузі економічної теорії, статистики, математики, теорії ймовірностей тощо пов'язане слово “вперше”. За висловом академіка А. Колмогорова, Є. Є. Слуцький випереджав основні шляхи розвитку науки. Він стояв біля витоків математичної економіки, теорії випадкових процесів, економетрії та праксеології. Дослідження вченого вагомо ввійшли в математичну та експериментальну статистику, граничний аналіз економічних величин, вивчення економічної динаміки та економічних циклів, розробку теорії ринкової поведінки споживача та ін.

Довгий час Є. Є. Слуцький був відомий вітчизняному науковому співтовариству насамперед як математик і статистик. Його досягнення в галузі економічної теорії, мікроекономіки були більше знаними та високо оціненими за кордоном, а не на Батьківщині.

Активізація історико-економічних досліджень останніх років, інтерес до національних витоків сучасної економічної думки певним чином змінили ситуацію. Побачили світ дослідження С. М. Злупка, Л. Я. Корнійчук, І. І. Єлісеєвої, Я. С. Талали, Т. В. Куриленко, В. М. Феценко [2; 3, с. 548–570; 4; 5; 7; 8], доповнюючи новими відомостями й аналізом творчої спадщини Є. Є. Слуцького відомі публікації М. С. Четверикова, А. М. Колмогорова, Б. В. Гнеденка, О. О. Конюса та ін. [1; 6; 15]. У серії “Славетні постаті” вийшла збірка наукових праць, присвячених аналізу наукового доробку Є. Є. Слуцького за редакцією В. Д. Базилевича.

Проте, у біографії вченого є ще багато цікавих сторінок і фактів, невідомих широкому загалу. Вони пов'язані здебільшого з роками, проведеними в Україні. Тому автори ставили собі за мету, засновуючись на архівних і літературних джерелах, дослідити, насамперед, життя, наукову та педагогічну діяльність Є. Є. Слуцького саме в український період його життя, охарактеризувати основні напрямки наукових пошуків ученого протягом його перебування, зокрема, в університеті Св. Володимира, Київському комерційному інституті (нині — Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана), жіночому комерційному училищі в м. Києві та ін.

Як зазначав у нарисі про життя та наукові здобутки Є. Є. Слуцького дослідник його наукової спадщини М. С. Четвериков: “...життєпис Є. Є. Слуцького становить немало труднощів, що викликаються як складніс-

тю та контрастами епохи, ним пережитої... , так і складністю його духовного обличчя, в якому об'єднувалися математик, суспільствознавець, художник і поет. Усе життя Євгена Євгеновича можна розбити, по суті, на три періоди: період пошуків і самовизначення; період захоплення економічними проблемами; найбільш плідний період дослідницької роботи в галузі теорії ймовірностей і теоретичної статистики. Четвертий період — відхід у проблеми чистої математики — ледве встиг намітитись, як був перерваний разом із життям” [15, с. 254].

Перших два етапи в житті відомого вченого складають так званий “київський період”, коли наукові інтереси Євгена Слуцького були зосереджені, головним чином, на економічних проблемах, зокрема, теоретичній економії, історії економічних учень, економіко-статистичних дослідженнях тощо.

Євген Євгенович Слуцький народився 7 (19) квітня 1880 р. у селі Нове Мологського повіту Ярославської губернії в родині Євгена Макаровича та Юлії Леопольдівни Слуцьких. Батько Євгена Євгеновича (випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира 1877 р.) обіймав у той час посаду наставника (вчителя-вихователя) Новинської вчительської семінарії.

Дід Євгена Євгеновича з боку батька, Макарій Михайлович, служив у м. Києві в судовому відомстві, розпочав свою кар'єру ще до судової реформи 1864 р. і вирізнявся, за визначенням онука, серед приказничого стану тих часів винятковою чесністю та помер у злиднях.

Дід Євгена Євгеновича по матері — Леопольд Бонді, лікар, виходець із Франції, який оселився в Росії. Був двічі одружений і мав численних нащадків, одна частина з яких уважала себе росіянами, а інша — поляками (останні з виникненням Польської держави стали польськими громадянами).

У 1886 р. Євген Макарович Слуцький втрачає посаду наставника Новинської семінарії, не бажаючи замовчувати неблаговидні вчинки директора-казнокрада. Родина повертається в Україну, спочатку до Києва, а згодом, після призначення Є. М. Слуцького наглядачем двохкласного єврейського училища, переїздить до Житомира. За деякий час батько Є. Є. Слуцького отримує посаду завідувача училища, яку обіймає до виходу у відставку в чині колезького радника в 1899 р. Причиною відставки, як і в попередньому випадку, стали суперечки з керівництвом.

Протягом 1892 р. Є. Є. Слуцький навчається в 2-му класі I Київської гімназії, а за декілька місяців, у зв'язку з переїздом родини в Житомир, — вступає до I Житомирської гімназії. У Державному архіві Житомирської

області збереглися відомості та звіти класних наставників про успішність гімназистів Першої чоловічої гімназії м. Житомира, які, як не дивно, свідчать, що на початку знайомства з математичними дисциплінами в гімназиста Євгена Слуцького, майбутнього відомого математика, існували певні труднощі та були оцінки “задовільно” з алгебри та геометрії [16, спр. 612, арк. 228]. Але згодом ситуація змінилася, і в старших класах юнак виявляв велику зацікавленість до математики та фізики.

Дослідник творчості вченого Б. В. Гнеденко писав про той період життя молодого Євгена Слуцького: “За спогадами близьких, уже в п’ятнадцятирічному віці він мріяв присвятити себе роботі в галузі фізики та використовувати математику як засіб пізнання, а не як самоціль. Захоплення математикою та фізикою поєднувалися в нього із глибоким знанням літератури та живопису, і потім він нерідко вражав своїх друзів власними творами, що давали підстави бачити в ньому неабиякого поета й художника” [1, с. 5]. Гімназію Євген Слуцький закінчив із золотою медаллю в 1899 р. і вступив до Київського університету Св. Володимира на математичне відділення фізико-математичного факультету. Поряд із навчанням він починає заробляти на життя приватними уроками.

Чесність, гарячність і небайдужість, певно, були родинними рисами Слуцьких. У січні 1901 р. за участь у студентській демонстрації на підтримку двох виключених з університету студентів, Євгена в числі 183 студентів було віддано в солдати (у той час мала місце практика, що була запроваджена в липні 1899 р. міністром освіти генералом П. С. Ванновським, призову студентів за участь у політичних акціях). У результаті студентських заворушень, що стали наслідком цієї події, уряд був змушений повернути відрахованих студентів до університету. У вересні 1901 р. Є. Є. Слуцький знову повернувся до навчання, але вже на початку 1902 р. за участь у демонстрації проти нового міністра Г. Зенгера його вдруге було виключено з університету. Цього разу без права вступу до вищих навчальних закладів Російської імперії [17, ф. 871, оп. 2, спр. 356, арк. 57].

Завдяки фінансовій підтримці бабусі з боку матері Євген Слуцький виїжджає до Німеччини та вступає на машинобудівне відділення Мюнхенського політехнічного інституту, у якому навчається з 1902 по 1905 рік. Уже в зрілому віці Євген Євгенович визнає “мюнхенський період” у своєму житті як переломний. Майбутня спеціальність його не захоплювала, хоча, зважаючи на архівні джерела, учився він добре. У наслідок довгих роздумів він дійшов висновку, що, зважаючи на свої особисті якості та здібності, тільки наукова діяльність є тим шляхом, яким він повинен іти далі.

“Спеціальність машинобудування, — писав він за три десятиріччя по тому, — була мені нав’язана обставинами і чим далі, тим сильніше не подобалася мені та обтяжувала мене. Становище змусило до самоаналізу, і я відкрив, що маю дуже погану зорову пам’ять. Саме тому я не можу, як я зрозумів, бути хорошим інженером. Але з тієї ж причини, дуже погано запам’ятовуючи обличчя, плутаючи людей, ... я не можу бути і політичним діячем. Подальший аналіз своїх здібностей підтвердив цей висновок. Я навчався в галузі математики дуже добре, і мені все давалося без великої напруги. Я міг покладатися на результати своєї роботи, але до результату я підходив повільно. Між тим, для політика, для оратора і т.п., потрібна не тільки сила думки, але й швидкість гострого мислення” [14, с. 19–20].

Засновуючись на досить жорсткому аналізі рис свого характеру, Євген Слуцький доходить висновку: *“Я поставив собі і своїм успіхам і невдачам діагноз, який з тих пір і визначив в основному лінію мого життя, яку я вирішив віддати виключно науковій роботі” [14, с. 19–20].*

Інтерес до економічних наук зародився в Є. Є. Слуцького ще в перші студентські роки в Києві. А в Мюнхені він багато часу приділяє вивченню праць відомих економістів, розмірковує із приводу можливих шляхів застосування математики до економіки, створює гурток для занять політичною економією, на засіданнях якого обговорюються праці Д. Рікардо, К. Маркса, М. Ільїна (В. І. Леніна) та ін. [14, с. 19–20].

У 1904 р. Є. Є. Слуцький успішно витримує півкурсний іспит у Мюнхенському політехнічному інституті, але, як тільки в 1905 р. унаслідок революційних подій у Російській імперії виникає можливість продовжити освіту на батьківщині, він повертається до Києва й в 25-річному віці знову вступає до університету Св. Володимира вже на юридичний факультет, де в той час була кафедра політичної економії та статистики.

У 1906 р. сталася значна подія в житті Євгена Євгеновича — одруження з Ю. М. Володкевич. Юлія Миколаївна була донькою відомого українського педагога-новатора, автора цілої низки цікавих педагогічних праць, дійсного статського радника Миколи Миколайовича Володкевича. То був щасливий союз на довгі роки.

Про глибоку зацікавленість Є. Є. Слуцького економічними проблемами та його професійну зрілість свідчить зокрема те, що ще в студентські роки, а саме, 26 лютого 1909 р., він уперше бере участь у засіданні Товариства економістів при Київському комерційному інституті, що було присвячене пам’яті О. І. Чупрова, а вже на наступному засіданні 11 березня 1909 р. Є. Є. Слуцького обирають у члени товариства.

Товариство економістів при Київському комерційному інституті було засноване 11 лютого 1909 р. Головні його завдання — теоретична розробка загальних питань економічної науки та вивчення економічного становища півдня Росії. Членами товариства були професори та викладачі Київського комерційного інституту, інших вищих навчальних закладів, земські та громадські діячі. Товариство об'єднало творчі сили передової професури інституту (К. Г. Воблий, Р. М. Орженцький, О. О. Русов, Л. М. Яснопольський), ставши трибуною нових ідей у галузі економіки, статистики, фінансів тощо. До його діяльності активно залучалася наукова молодь; виступали економісти-практики, представники земської статистики.

Одна з перших доповідей, з якою виступив Є. Є. Слущкий перед зібранням економістів 14 травня 1909 р., була присвячена праці Миколи Суханова “К вопросу об эволюции сельского хозяйства. Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России. (М., 1909)” [14, с. 27]. Із цього часу він активно включився в діяльність товариства, спочатку як член-кореспондент, згодом — дійсний член, обирався також членом Ради товариства економістів та його секретарем.

Є. Є. Слущкий закінчує університет лише у 1911 р., оскільки ще два роки протягом навчання було втрачено. У 1905 і 1906 рр. студенти внаслідок революційних подій майже не навчалися. Згодом (1908 р.) Є. Є. Слущкого знову на рік виключили з університету, як він сам про це писав, “за хлопчачу витівку” [14, с. 20].

“Ці роки життя Є. Є. Слущкого можна назвати “пошуками самого себе”. Народжувався невтомний мислитель, який піддавав критиці все, що сприймалося ззовні, який жадібно вловлював усе нове, усе те, на чому можна знайти свій шлях у науковій творчості, який би відповідав його природному обдаруванню. ... В кожному питанні, за яке брався Євген Євгенович, він завжди починав із осмислення початкових понять і положень, йшов завжди власними, особливими шляхами; чужі думки цікавили його лише тоді, коли могли служити матеріалом для критики. Ця самобутність думки з роками зростала та поступово підвела Є. Є. Слущкого до тих граней, за якими відкриваються не лише нові шляхи розв'язання проблем, а й самі нові проблеми, які раніше ні в кого не виникали, і звідки думка спрямовується на цілині простори, ще невідомі людському знанню”, — зазначав М. С. Четвериков, якого пов'язували з Є. Є. Слущким роки дружби та спільної праці [15, с. 256–257].

Є. Є. Слущкий закінчив університет із дипломом I ступеня та золотою медаллю за конкурсну роботу “Теорія граничної корисності”, виконану,

як зазначав пізніше сам Євген Євгенович, “під кутом зору математика, який вивчає політичну економію” [14, с. 22].

Зазначена праця стала результатом участі студента Євгена Слуцького в науково-дослідній роботі, що проводилася в Київському університеті, і, зважаючи на літературні та рукописні джерела того часу, була виконана на високому теоретичному рівні. За університетським Статутом конкурсні роботи захищалися в спеціально призначених при університеті комісіях (за фахом: юридична, медична тощо), а до студентів, які виявили бажання взяти участь у конкурсі, висувалися досить суворі вимоги й змістовного, і формального характеру. Стосовно останніх у пунктах 477 та 479 Статуту, зокрема, зазначалося, що до іспитів у комісіях допускаються лише ті зі студентів, яким, за визначенням факультетів, зарахована встановлена для закінчення курсу кількість півріч, і які подали до відповідних комісій у призначений термін випускне свідоцтво, заяву та інші необхідні документи, а також двадцять рублів... [20, арк. 17–18]. У декількох наступних пунктах університетського Статуту (480, 481, 492 та ін.) наголошувалося, зокрема, що “загальні для всіх університетів правила іспитів у комісіях ... затверджуються Міністром народної освіти та публікуються до загального відома...”, а також роз’яснювалися умови нагородження студентів дипломами першого і другого ступенів та права, які отримували переможці [20, арк. 18].

Вищенаведені положення Статуту та інші університетські документи, у яких були сформульовані вимоги до конкурсних студентських робіт, пояснюють, чому праця Євгена Слуцького написана під девізом і чому його прізвище не зазначене на титульній сторінці роботи. Те, що автором “Теорії граничної корисності” є студент юридичного факультету Євген Слуцький, і що його дослідження нагороджене золотою медаллю, зафіксовано власноруч деканом факультету професором М. М. Ясинським, який саме восени 1910 р. за пропозицією п. керуючого Міністерством народної освіти ... за № 28005 був затверджений на посаді декана юридичного факультету Університету св. Володимира [21, арк. 3–5].

Девізом своєї праці Євген Слуцький обрав методологічний принцип, сформульований Аристотелем у I книзі “Нікомахової етики”. У перекладі із грецької він означає: “Хто займається політичними дисциплінами, той має вивчати психологію”. Цей вислів є ключем до розуміння концепції цінності Є. Є. Слуцького, який, наголошуючи на необхідності тісного взаємозв’язку між економічним і психологічним у поясненні корисності, здійснив системний аналіз розробок граничної корисності К. Менгера, Ф. Візера, Л. Вальраса, В. Парето, Е. Бьом-Баверка та ін. Водночас, не відкидаючи цілком суб’єктивного трактування корисності західними теоретиками, він

вніс елементи об'єктивного аналізу зазначеної проблеми шляхом порівняння відносних рівнів цінностей різних благ і виявлення залежності зміни функції корисності від руху цін і грошових доходів населення.

Дослідження 30-річного Є. Є. Слуцького можна розглядати як суттєве доповнення до наукових розробок теорії цінності Київською школою економістів (Р. М. Орженцький, В. Ф. Арнольд, Д. І. Піхно, А. Я. Антонович та ін.). Водночас, за глибиною постановки та аналізу порушених проблем, великим обсягом задіяних літературних джерел (наведених мовою оригіналу), аргументованістю узагальнень і висновків, можна з упевненістю стверджувати, що вже в першій своїй праці Євген Слуцький виступив як самостійний, серйозний дослідник проблем граничної корисності, мотивації людської поведінки, сутності ринку.

“Теорія граничної корисності” посідає особливе місце в теоретичному доробку вченого. Саме в цій праці було закладено підвалини майбутніх економіко-математичних досліджень Є. Є. Слуцького, що принесли йому міжнародний науковий авторитет і світове визнання.

Поставлене в передмові завдання — “дати нарис цілісної системи основних положень теорії” — обумовило логіку й структуру праці, що складається з п'яти частин і додатків загальним обсягом майже 400 сторінок тексту. У першій частині дослідження вченим розглянуто психологічні основи концепції граничної корисності. І хоча, як зауважував автор, “глава про метод лишилася ненаписаною” [19, с. II], зазначений розділ загалом можна вважати методологічним підґрунтям праці. Євген Слуцький був переконаний, що вивчення теорії граничної корисності неможливе без “застосування низки положень психологічного характеру” [19, с. 3]. Тому цілком закономірним є його критичне переосмислення позицій німецьких психологів А. Бейна, К. Еренфельса, В. Вундта, а також інших дослідників, зокрема В. Парето, Й. Шумпетера, М. Лосського, та виклад власних психологічних підходів до концепції граничної корисності, заснованих на теоретичних розробках професора Л. І. Петражицького. До методологічних засад дослідження слід зарахувати також спробу Є. Є. Слуцького “поєднати психологічний напрям з математичним” і розкрити необхідність застосування математичного методу до розробок теорії граничної корисності [19, с. 3–4].

Другу частину студентського дослідження Євгена Слуцького присвячено розгляду елементів теорії діяльності, розкрито вплив емоцій на людську поведінку, дано власне визначення поняттю “благо” [19, с. 47], на основі класифікації благ 1-го, 2-го, ... n-го порядку розкрито сутність лінійної системи прагнень, сформульовано залежність між прагненнями вищих і ниж-

чих порядків [19, с. 49–63] та висловлено принципову позицію про можливість вимірювання інтересів різних осіб [19, с. 82].

У третій частині розглядаються поняття цінності та корисності, дається критична оцінка визначенням цих категорій теоретиками маржиналізму К. Менгером, Е. Бьом-Баверком, Ф. Візером, В. Джевонсом, Г. Госсеном, Г. Зіммелем та ін. Зокрема, Євген Слуцький критикує суто суб'єктивне тлумачення цінності К. Менгером, уважаючи, що праці Ф. Візера із суб'єктивно-об'єктивним баченням феномену цінності значно переважають на працювання попередників у цій галузі [19, с. 109]. Шляхом вивчення системи інтересів учений доходить до визначення поняття “об'єктивованого інтересу”, який, на його думку, лежить в основі цінності. “Цінність блага, — наголошує молодий дослідник, — є інтерес, спрямований на розпорядження даним конкретним благом” [19, с. 144]. Висновок Євгена Слуцького про можливість кількісного аналізу споживацьких переваг індивіда став новим словом у економічній науці. Його дослідження щодо вимірюваності цінності на основі застосування математичних методів також випереджали розробки як вітчизняних, так і зарубіжних колег.

У четвертій частині роботи дається докладний виклад теорії складної системи інтересів. Є. Є. Слуцький проаналізував теорію цінності благ вищих порядків і благ комплементарних, розкрив сутність насичених і ненасичених інтересів, граничної та питомої корисності, дослідив поведінку функції корисності в різних системах (моментальній і тривалій) [19, с. 177, 201–207].

П'ята, завершальна, частина “Теорії граничної корисності” присвячена обґрунтуванню основ теорії ринку, ринкової поведінки (індивідуалістичної й соціальної) [19, с. 282–283]. Євген Слуцький вважає, що теорія обміну є центральною проблемою теоретичної політичної економії, оскільки містить теорію ціни, теорію виробництва, теорію податків, тарифів, заробітної плати, ренти та капіталу [19, с. 324]. Він доводить важливість впливу на характер обміну соціальних чинників (як позитивного, так і негативного характеру) [19, с. 293], аналізує умови встановлення ринкової рівноваги та відхилення від неї [19, с. 324–325]. Ученим розвинуто також теорії попиту та пропозиції, витрат виробництва тощо.

Незважаючи на золоту медаль та диплом, у якому було зазначено, що “... на основі ст. 81 загального статуту Імператорських Російських Університетів 23 серпня 1884 року по схваленню представленої праці, п. Слуцький, за висновком Юридичної Іспитової Комісії при Університеті Св. Володимира 28 травня 1911 року, відзначається дипломом першого ступеня з усіма правами та пільгами, поіменованими в ст. 92 статуту й в V п. “Висо-

чайше” затвердженої в 23 день серпня 1884 року думки “Государственного совета” ...” [18, спр. 356, арк. 21], репутація неблагонадійного студента не дала йому змоги залишитися в університеті для підготовки до магістерських іспитів. Магістерські іспити на ступінь магістра політичної економії та статистики він склав тільки в 1917 р. при Московському університеті.

Неодноразові виключення з університету за політичними мотивами та, як наслідок, репутація “неблагонадійного” стали серйозною перешкодою також і в пошуках роботи. Євгенові Слуцькому вдається розпочати трудову діяльність після закінчення університету тільки як позаштатному викладачеві законознавства та політичної економії в приватному жіночому комерційному училищі, що було засноване його тестем М. М. Володкевичем. Лише 4 травня 1914 р. відгуком київського губернатора за № 16855 на адресу Навчального відділу Міністерства торгівлі та промисловості було “виявлено згоду на затвердження Слуцького штатним викладачем приватного жіночого комерційного училища Л. Н. Володкевич у м. Києві” [18, спр. 356, арк. 58]. В училищі він продовжував викладати до 1916 р.

Комерційне училище було навчальним закладом нового типу. За статутом до нього приймали дітей усіх верств населення та віросповідань, викладацький склад, включаючи директора, обирався на демократичних засадах. Для надання допомоги матеріально незабезпеченим учням за кошти педагогів було створено “Общество вспомоществования”. В училищі широко застосовувалися практичні заняття із природничих дисциплін, учні знайомилися також і з основами політичної економії. М. М. Володкевич залучив до викладання педагогів-однодумців. Дружина Євгена Євгеновича — Юлія Миколаївна викладала природознавство в цьому самому закладі. При училищі (по вул. Кузнечній, б. 44) знаходилася й квартира молодих Слуцьких.

У 1911 р. сталася подія, що визначила наукову долю Є. Є. Слуцького. Розпочавши підготовку до магістерських іспитів, він ґрунтовно зайнявся теорією ймовірностей як теоретичною основою статистики. Познайомившись із професором, згодом академіком АН УРСР, відомим фізіологом і нейрогістологом О. В. Леонтовичем, отримав від нього книгу, що тількино вийшла з друку “Элементарное пособие к применению методов Gauss’a и Pearson’a при оценке ошибок в статистике и биологии” (Київ, 1911). Із цієї книги російський читач зміг уперше ознайомитися з теоретико-статистичними ідеями К. Пірсона та списком відповідної літератури. Книга надзвичайно зацікавила молодого вченого. І як зазначав М. С. Четвериков: “... можна лише дивуватися, з якою швидкістю йому вдалося ознайомитися за першоджерелами з досить складними вже в той час побудовами анґ-

лійських статистиків-біологів, як глибоко він занурився в логічні основи теорії кореляції, з яким критичним чуттям він не тільки виокремив усе найбільш суттєве, а й підмітив слабкі місця пірсонівських концепцій. Здається майже дивом, що вже за рік побачила світ книга самого Є. Є. Слуцького з тих самих питань, при тому викладена з такою ясністю, з таким розумінням і математичної, і логічної сторони справи ...” [15, с. 258].

Ця праця вийшла під назвою “Теорія кореляції й елементи вчення про криві розподілу” та стала одним із кращих посібників для ознайомлення з, англійською статистико-математичною школою [9]. Першими з результатами роботи молодого дослідника ознайомилися члени товариства економістів при Київському комерційному інституті. 5 квітня 1912 р. на 34-у засіданні товариства була заслухана доповідь дійсного члена товариства економістів Є. Є. Слуцького на тему “Теорія кривої частоти й теорія кореляції”. За особливим запрошенням на засіданні були присутні О. В. Леонтович і Д. О. Граве — майбутній академік АН УРСР, відомий математик, засновник київської наукової алгебраїчної школи.

У тезах доповідей, викладаючи суть дослідження та формулюючи висновки, акцентує увагу на наступних моментах. По-перше, метод кореляції остаточно перетворює статистику в точну науку, так як дає: а) точну математичну міру залежності статистичних величин; б) ймовірну похибку цієї міри, що вказує на надійність або ненадійність висновків, що можуть бути зроблені на основі даного матеріалу; с) форму залежності, що дає змогу за однією величиною знайти можливе значення іншої; d) границі більш або менш імовірних коливань цієї останньої. По-друге, теорія кореляції багатьох змінних є абсолютно незамінним засобом вивчення залежності між декількома величинами. По-третє, теорія кореляції має бути введеною в коло обов’язкових предметів освіти, а статистика та метод кореляції — у практику науково-статистичних закладів [18, оп. 10, спр. 45, арк. 7, 12].

Після успішного обговорення працю “Теорія кореляції й елементи вчення про криві розподілу” було надруковано в 1912 р. в “Известиях Киевского коммерческого института”. Робота, що була позитивно оцінена науковою громадськістю, зокрема, дістала схвальні відгуки статистиків О. О. Чупрова і О. О. Русова, математика А. А. Маркова (останній включив її навіть у дуже скупо складені списки літератури в його курсі “Дослідження ймовірностей”), фактично відчинила перед автором двері Київського комерційного інституту. Навчальним комітетом Київського комерційного інституту на засіданні 9 грудня 1912 р., за рекомендацією викладача статистики — відомого українського вченого О. О. Русова, Є. Є. Слуцького було обрано для читання тимчасового необов’язкового курсу “Теорія вибіркового ста-

тистичного дослідження”. О. О. Русов у своєму відгуку відзначав, що “член товариства економістів, що існує при Київському Комерційному Інституті, Євген Євгенович Слуцький, доповідь якого по теорії кореляції та кривих розподілу була заслухана в товаристві весною поточного року і надрукована в “Известиях Института”, є бажаним членом корпорації викладачів Інституту для ознайомлення слухачів та слухачок з основами математичної статистики” [17, оп. 2, спр. 356, арк. 3].

Розпорядженням Міністерства торгівлі та промисловості від 12 січня 1913 р. Євгена Слуцького було спочатку тимчасово допущено до виконання обов’язків керівника слухачами в Інституті, а 21 березня 1913 р. — до викладання “із платою за наймом” [17, оп. 2, спр. 356, арк. 2].

У той час викладачі Київського комерційного інституту викладали навчальні дисципліни за власними програмами, які були результатом їх наукової діяльності, вивчення та узагальнення досягнень тогочасної науки, власної професійної ерудиції. У доповідній записці з обґрунтуванням навчального курсу, підготовленої для Навчального комітету Київського комерційного інституту, Є. Є. Слуцький аналізує найбільш важливі тенденції в розвитку статистичної справи в Росії, обґрунтовує “мотиви, які спрямовують земську статистику на шлях вибіркового дослідження, а отже, і на шлях засвоєння математичних методів. Остання обставина є наслідком того міркування, що успішність вибіркового дослідження знаходиться в прямій залежності від ступеня теоретичної підготовки статистика, і що без застосування математичних прийомів та критеріїв вибіркоче дослідження є ненадійним і небезпечним починанням” [17, оп. 2, спр. 356, арк. 6]. Є. Є. Слуцький формулює в зв’язку із цим своє бачення завдань викладання статистики в спеціалізованих навчальних закладах, що зводиться до врахування потреб статистичної практики, яка, на його думку, не обмежується вузько поставленими утилітарними межами, а має на меті “... як наукову, так і громадську сторону своєї роботи” [17, оп. 2., спр. 356, арк. 4]. Євген Євгенович вважав, що такий навчальний заклад, як Київський комерційний інститут, повинен надавати можливість своїм слухачам “долучитися за бажанням до сучасної наукової роботи на гранті подальшого розвитку математичної статистики та її застосування” [17, оп. 2, спр. 356, арк. 6].

Отже, у Є. Є. Слуцького був певний, що рівень викладання статистики повинен забезпечити підготовку випускників не тільки для того, щоб підтримувати існуючу практику, а й для вирішення нових завдань, що висуюються життям, шляхом впровадження нових методів, які напрацьовуються науковою думкою. Настрій доповідної записки красномовно свідчить про бажання автора донести до інших свої погляди та переконання.

Але, на жаль, повністю реалізувати свою концепцію підготовки спеціалістів-статистиків на практиці йому не вдається. Головна причина — недостатня математична підготовка слухачів і суто практичний ухил фахівців, яких готував у той час Комерційний інститут. Є. Є. Слущкий, як викладач, намагався знайти шляхи вирішення проблеми на основі відповідної побудови навчальних курсів. У звіті декана економічного відділення про хід викладання на економічному відділенні Київського комерційного інституту в 1913–1914 навчальному році приведено перелік тем практичних робіт, які виконували студенти під керівництвом Є. Є. Слущкого. Теми занять свідчать про прагнення молодого викладача зацікавити студентів різними проблемами та творчими завданнями. Пізніше він викладає курс теоретичної статистики у тісному зв'язку із курсом теорії ймовірностей, оскільки вважає, що відокремлення суто математичної сторони від прикладної в живому процесі викладання мало б схоластичний характер, та наполягає на необхідності викладання обох дисциплін одним викладачем [17, оп. 1, спр. 54, арк. 73]. Проте того позитивного ефекту, на який він сподівався, його зусилля не дали. “Викладацька робота не відіграла значної ролі в моєму науковому житті” — пригадуючи ті часи, написав із сумом Євген Євгенович за два десятиліття [14, с. 24]. Зі значно більшим задоволенням Є. Є. Слущкий, за власним визнанням, викладає теоретичну економію, оскільки в цьому випадку його наукові інтереси співпадають із запитами слухачів. Саме теоретичну економію, а не статистику, вважає вчений у той час своїм покликанням у науці [18, оп. 8, спр. 63, арк. 34].

14 листопада 1913 р. на засіданні гуртка економістів при Київському комерційному інституті з нагоди 250-річчя від дня появи першої економічної праці Вільяма Петті (1912 р.) Є. Є. Слущкий виступив із доповіддю, присвяченою його творчості. У 1914 р. текст доповіді було спочатку опубліковано в “Студентському бюлетені Київського комерційного інституту”, а дещо пізніше він вийшов окремою книгою.

У нарисі Євген Слущкий коротко викладає біографію вченого, аналізує економічні погляди В. Петті та їх оцінку К. Марксом, наводить власноруч перекладені фрагменти з різних праць Петті, таких, як “Анатомія Ірландії”, “Трактат про податки й збори”, “Політична арифметика” та ін.

Розглядаючи, зокрема, тлумачення В. Петті категорії цінності, Є. Слущкий зауважує, що віднести вченого до засновників трудової теорії вартості можна лише з великими припущеннями. На думку Є. Слущкого, це сталося через помилку К. Маркса, який охарактеризував економічні праці англійського дослідника “надзвичайно однобічно” [10, с. 10].

Розкриваючи своє бачення місця В. Петті в науці, Євген Слуцький звертає увагу на елементи меркантилізму, притаманні його творчості, та позитивно оцінює розуміння вченим проблем державного втручання в економіку. Євген Євгенович зауважує, що “ні теорія торгового балансу, ні теорія переваг багатства в грошовій формі не є ... безглуздя” і що “критика меркантилізму в старих письменників, наприклад у Адама Сміта, не вичерпує питання” [10, с. 24–25]. Не будучи сам послідовним прихильником позиції щодо широких можливостей ринкового саморегулювання, Є. Є. Слуцький позитивно характеризує, за його висловом, “помірне” ставлення В. Петті до державного втручання в економіку та додає, що в цьому плані “Петті стоїть на більш правильній позиції, ніж багато хто з більш пізніх економістів, бо він ще не засліплений привидами автоматичної гармонії” [10, с. 22].

Водночас, Є. Є. Слуцький продовжує дослідження проблем кореляційного аналізу. У 1914 р. у “Журналі Королівського статистичного товариства” з’явилася його стаття “Про критерій відповідності лінії регресії та найкращий метод забезпечення відповідності емпіричним даним”. Це була перша спроба оцінки лінії регресії з використанням статистико-математичного критерію. Лише за дев’ять років по тому була опублікована праця Р. Фішера, в якій було поставлене аналогічне завдання [5, с. 10].

Перед першою світовою війною Є. Є. Слуцький знову захоплюється психологічними та соціологічними науками. “Працюючи над теоретичною економією вже багато років, я ще зі студентської лави керувався переконанням, що ця наука тільки тоді стане цілком наукою, коли будуть опрацьовані найглибші її основи, що мають коріння в низці суміжних із нею дисциплін, а особливо в загальному для всього знання філософському підґрунті. Я витратив багато зусиль, розширяючи та набуваючи знання, що зазвичай не вважаються обов’язковими для економіста, але необхідні мені заради виконання мого завдання з перегляду основ теоретичної економії. Так, я працював і в математиці, і в математичній статистиці, і в логіці, і в теорії пізнання, і в психології заради цієї єдиної мети” — напише він згодом (1919 р.) у листі директорові Київського комерційного інституту” [18, оп. 8, спр. 63, арк. 34].

У роки першої світової війни Є. Є. Слуцький продовжує свою наукову та викладацьку діяльність (за винятком 1915–1916 н. р.). 14 травня 1914 р. Навчальний комітет Київського комерційного інституту, обговоривши на засіданні подання декана економічного відділення, обирає Євгена Слуцького на посаду позаштатного викладача статистики. Але постанова Навчального комітету залишається цілий рік без підтвердження (за діючими в той

час правилами Міністерство торгівлі та промисловості повинно було надати відповідний дозвіл). В архіві зберігся запит Євгена Євгеновича із приводу затримки затвердження його на зазначеній посаді та копія відповіді Навчального відділу Міністерства Торгівлі та промисловості (із грифом “секретно”) на лист директора Київського комерційного інституту від 19 листопада 1915 р. із проханням надати докладні відомості про благонадійність Є. Є. Слуцького, необхідні для затвердження його на посаді позаштатного викладача інституту, та відповідну довідку. Зрештою, бажану довідку за підписом віце-губернатора було отримано, але, поки тривало з’ясування благонадійності та затримувалося затвердження у посаді (що надавала певні пільги у воєнний час), “ратник ополчення I разряда призыва 1901 г.” Є. Є. Слуцький втрачає право на звільнення від мобілізації до армії. Увесь 1915–1916 н. р. він не викладає, оскільки очолює Бюро по реєстрації біженців при Київському відділенні “Комитета ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны” і не має можливості виїхати до Саратова, де на той час знаходився Київський комерційний інститут [17, оп. 2, спр. 356, арк. 37, 54].

Під час війни, Євген Слуцький працює, за його власним визначенням, над “експериментально-психологічним вивченням окремих питань у галузі вимірювання корисностей” [18, спр. 63, арк. 34]. Підтримку та схвальний відгук про хід дослідження в цьому напрямку він отримує від російського професора М. С. Четверикова, який не тільки вважав роботу вченого вельми цікавою, а й висловлював думку, зважаючи на рівень дослідження, що навряд чи будь-яка з тогочасних німецьких психологічних лабораторій була б у змозі допомогти Євгену Євгеновичу розв’язати цю проблему. Слуцький вивчає літературу з феноменології (Е. Гуссерль та його школа), намагаючись визначити базис і метод для остаточного вирішення проблеми цінності в галузі теоретичної економії. Глибоке вивчення цих питань привело Є. Є. Слуцького до впевненості, що “емпіризм не є належним підґрунтям для теоретичної економії й що психологічний підхід до проблеми цінностей неправильний”, — про що він напише наприкінці 1919 р. у відгуку про праці Р. М. Орженцького в галузі економічних наук [17, оп. 2, спр. 276, арк. 2].

1915 р. Євген Слуцький стає дійсним членом Товариства для розробки суспільних наук імені О. І. Чупрова. Протягом 1915–1916 рр. він неодноразово публікується на сторінках журналу “Статистический вестник”, що видавався статистичним відділенням згаданого Товариства. Першими його працями у цьому виданні були статті “Об одной ошибке в применении

формул теорії кореляції” та “Статистика и математика” (рецензія на книгу А. А. Кауфмана “Теория и методы статистики”) [11].

Одночасно у цей період Є. Є. Слуцький продовжує інтенсивно займатися економічною теорією й того самого 1915 р. в італійському журналі “Giornale degli economisti e rivista di statistica” з’являється його стаття “До теорії збалансованого бюджету споживача”, що принесла йому за багато років по тому всевітнє визнання. “В останній праці, — писав Є. Є. Слуцький 1919 р., — я математичною мовою, що допускає велику точність висловлювання, дав перший нарис деяких своїх відкриттів, що йдуть значно далі того, що зроблено у відповідній галузі такими світилами нашої науки як Вальрас, Еджуорт і Парето, що засвідчено листами до мене Парето і Панталеоні та тим фактом, що редакція взяла на себе зобов’язання по перекладу моєї статті з мого англійського оригіналу італійською мовою”. А далі з характерною вимогливістю до себе зазначав, що “тільки усвідомлення свого обов’язку перед наукою, обов’язку, що спонукає боротися за доведення до кінця взятого на себе завдання, могло змусити мене до зробленої вище спроби самооцінки своїх праць” [18, спр. 63, арк. 34, 35].

Є. Є. Слуцький плідно працює над проблемами теоретичної економії майже до середини 20-х рр. У своїх життєписах Євген Євгенович визначає цей рубіж як 1922 р., але пізніше, у 1926 і 1927 рр. ще вийдуть праці, які він зарахує до головних своїх досягнень періоду захоплення економічною теорією. Учений вважав, що головні результати своїх досліджень того часу йому вдалось висвітлити в трьох працях: “Теория потребительского спроса” (1915), “К вопросу о формально-праксеологическом основании экономики” (1926), “К критике понятия ценности Бем-Баверка и его учения об измеримости ценности” (1927). І що цікаво, “перша з них звернула на себе увагу світу вчених лише через 20 років після опублікування, породивши вже низку близьких до неї праць у англо-американській літературі”.

Марк Блауг, який неодноразово звертався до творчості Євгена Слуцького, у праці “Сто великих економістів до Кейнса” так змальовує цю ситуацію. Коли Джон Хікс та Рой Аллен у 1934 р. виступили зі своєю новою теорією споживача на ринку, що ґрунтувалася на концепції байдужості, а не на ідеї граничної корисності, вони, зокрема, стверджували, що їм вдалося чітко розкласти на два компоненти вплив зміни ціни на попит: “ефект доходів” і “ефект заміщення”. Таким чином була розв’язана давня загадка Маршалла про “товари Гріффена”, або, як їх називали Хікс і Аллен, “гірші товари” — і разом отримане чітке пояснення низхідних кривих пропозиції робочої сили. І лише за два роки з моменту написання даної роботи, у

1934 р., Аллен з'ясував, що ці ідеї були вже не тільки висловлені, а й підкріплені математичними викладками в статті Євгена Слуцького, опублікованій у Італії за 20 років до того, але не поміченій науковим загалом. У 1935 р. Аллен відразу оголосив про свою знахідку та визнав першість Є. Є. Слуцького в створенні більшої частини теорії, що отримала назву теорії Хікса-Аллена (крім широко відомих діаграм кривих байдужості).

“Це був не єдиний випадок, коли Слуцький виявляється попереду решти в тій чи іншій галузі, залишаючись не поміченим усіма, хто в ній працював. В 1913 р. він опублікував в “Journal of the Royal Statistical Society” свою статтю про критерії відповідності ліній регресії, яка мала дивну схожість зі статтею на цю саму тему, що вийшла у світ на 9 років пізніше за підписом Фішера, знаменитого статистика” [22, с. 278].

У 1923 р. виходить друком математичний додаток “К вопросу о вычислениях дохода государства от эмиссии” до статті Л. М. Яснопольського, де Євген Слуцький наводить графік грошової емісії у вигляді кривої, де кожен відрізок відображає динаміку грошової емісії впродовж місяця. Зважаючи на обсяг емісії відносно грошей, що вже знаходилися в обігу, та індексу цін, Є. Є. Слуцький визначав прибуток держави від емісії. Згаданий метод не давав систематичної похибки, хоча окремі економісти стверджували про її існування в бік перебільшення прибутку по емісії в періоди повільного падіння курсу та зменшення — у періоди особливо швидкого падіння курсу [12, с. 49].

Поступово вчений знову повертається до аналізу проблем математичної статистики. У життєписі, датованому 1938 р., Є. Є. Слуцький так пояснює ці зміни: “Спочатку я читав курси з математичної статистики. Потім залишив їх і перейшов до економіки, яку вважав своїм основним фахом і в сфері якої я ретельно працював багато років над твором, який залишився незакінченим. Бо, коли руйнувалося капіталістичне господарство та стали вимальовуватися контури планового соціалістичного господарського ладу, зникла база для тих проблем, які цікавили мене як економіста-математика. Вивчення економічних процесів при соціалізмі, особливо в перехідну епоху, вимагало інших знань, інших розумових навичок, інших методів, ніж ті, якими я озброїв себе. В результаті стали набувати для мене інтерес проблеми математичної статистики...” [14, с. 20].

Згадувана тут Є. Є. Слуцьким праця, на яку в життєписі 1923-го р. він посилається як на “Опыт исследования основ экономики” (т. 1, загальний обсяг 25–30 друкованих аркушів) і яку вважає підсумком своїх багаторічних наукових досліджень у галузі економічної теорії, на жаль, залишилася

не опублікованою [17, оп 2, спр. 356, арк. 84]. Невідомо також, чи збереглася зазначена праця взагалі.

1922 р. Євген Слуцький, після довготривалої перерви, повернувся до питань теорії статистики. У листопаді 1922 р. Київський інститут народного господарства відряджає професора Є. Є. Слуцького як делегата від інституту на Всеросійський статистичний з'їзд [17, оп. 2, спр. 356, арк. 76]. На секції теоретичної статистики III Всеросійського статистичного з'їзду він виступив із доповіддю “К вопросу о логических основах исчисления вероятностей”, присвяченою основній гносеологічній проблемі теорії ймовірностей, що мала великий науковий резонанс. Пізніше доповідь була надрукована в “Вестнике статистики” та згодом передрукована, з незначними змінами, у першому томі збірника статей “Памяти Н. А. Каблукова”. 1925 р. у “Вестнике статистики” (кн. XXII) з'явилася ще одна важлива робота Є. Є. Слуцького — “К вопросу о законе больших чисел”, у якій він висунув нові для статистичної науки поняття стохастичної границі та стохастичної асимптоти. Того самого 1925 р. у міжнародному журналі “Metron” була опублікована фундаментальна праця Є. Є. Слуцького, у якій були визначені та досліджені основні поняття стохастичної асимптоти та межі, і яка лягла в основу його теорії стохастичних функцій.

Після жовтневих подій 1917 р. Є. Є. Слуцький викладав у декількох навчальних закладах, що виникли в той період: на Кооперативних курсах для інвалідів, у Народному університеті, в Українському кооперативному інституті та ін. Він активно співпрацював із соціально-економічним відділом Всеукраїнської академії наук. Саме в “Записках соціально-економічного відділу” ВУАН була надрукована одна з найбільш цікавих його праць середини 20-х років “Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки” (українською та німецькою мовами), що відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні нової науки ХХ ст. — праксеології [13, с. 165–175, 238–249].

Але основним місцем роботи, як і раніше, залишався Київський комерційний інститут (з 1920 р. — Інститут народного господарства). У квітні 1919 р. Є. Є. Слуцького за рекомендацією професора Л. М. Яснопольського було обрано штатним доцентом інституту по кафедрі політичної економії, а з осені 1920 р. — професором Київського Інституту народного господарства [17, оп. 2, спр. 356, арк. 78].

Могутній інтелектуальний потенціал, глибокі знання та фахова підготовка дали йому змогу, залежно від обставин та власних уподобань, викладати різні дисципліни. У 1912–1913 н. р. Є. Є. Слуцький викладає курс теорії вибіркового статистичного дослідження; 1913–14 н. р. — курс математич-

ної статистики; в осінньому семестрі 1917–1918 н. р. — історію соціалістичних учень, у наступному навчальному році — теоретичну економію. Окрім того в різний час він веде практичні заняття з політичної економії. Вчений викладає статистику, теоретичну економію, політичну економію, історію економічних вчень у 1920, 1921, 1922 рр.; теоретичну статистику, теорію ймовірностей, елементи вищої математики, веде семінар зі статистики — у 1923–1924 н. р.; “вищу математику з фінансово-економічними проблемами”, оціночну статистику, теоретичну й страхову статистику — у 1924–1925 н. р. і першому півріччі 1925–1926 н. р.

З жовтня 1920 р. до кінця 1924–1925 н. р. професор Є. Є. Слуцький завідував кабінетом фінансово-економічних наук. Вибув Є. Є. Слуцький зі складу педагогічного колективу Київського інституту народного господарства “згідно його особистої заяви” 16 січня 1926 р. [17, оп. 2, спр. 356, арк. 67, 78–79].

Поряд із науковою діяльністю вчений активно листувався з відомими вченими, зокрема, статистиком В. Й. Борткевичем, майбутнім лауреатом Нобелівської премії Р. Фрішем, обмінюючись думками з дискусійних питань статистики, економетрії, стосовно створення періодичного видання Економетричного товариства тощо.

У січні 1926 р. Є. Є. Слуцький переїздить працювати до Москви на запрошення Центрального статистичного управління. Але вже з лютого 1926 р. Євген Євгенович — консультант Кон’юнктурного інституту, де він почав вивчати цикли в економіках капіталістичних країн. Одночасно очолював сільськогосподарську секцію Інституту експериментальної статистики та статистичної методології ЦСУ СРСР.

У 1926 р. Є. Є. Слуцький робить своє головне відкриття в галузі статистики, суть якого полягає в тому, що кожне середнє суми часових рядів являє собою ряд, у якому можуть спостерігатися систематичні коливання. Цікаво, що коливання не були циклічними в строгому значенні, тобто, інтервали між послідовними піками були випадковою величиною. Це давало змогу припустити, що економічний цикл є лише результатом агрегування економічних показників, і Євгену Євгеновичу навіть вдалося зімітувати в такий спосіб економічні цикли ХІХ ст. Праця Є. Є. Слуцького “Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів” вийшла друком 1927 р. Тоді само побачила світ праця Д. Є. Юла, який незалежно від Євгена Слуцького зробив те саме відкриття, коли досліджував сонячну активність. Тому циклічність кожної середньої суми випадкових рядів отримала в науковій літературі назву ефекту Слуцького-Юла.

У 1928 р. Є. Є. Слуцький бере участь у конгресі математиків, що проходив у Болоньї. Його доповідь про стохастичні асимптоти та границі мала

великий резонанс. Учений отримує можливість продовжити публікацію своїх праць із математичної статистики у виданні Французької Академії наук “Comptes rendus des seances de le Academie des sciences” (1927–1929 pp.).

Незабаром, після переїзду Євгена Слуцького до Москви, для Кон'юнктурного інституту та Центрального статистичного управління настають нелегкі часи, розпочинається корінна перебудова цих інституцій. М. В. Птуха в листі відомому статистику, професорові Берлінського університету В. Й. Борткевичу від 19 лютого 1927 р. пише, що в Москві ліквідуються залишки “попівщини” та “земської статистики”. А 22 травня 1927 р. він додає, що в зв'язку з розгромом Кон'юнктурного інституту “Слуцькому й Черверикову живеться далеко не солодко” [23, с. 305].

Після справи Трудової селянської партії, закриття Кон'юнктурного інституту та перепідпорядкування ЦСУ Держплану СРСР (1930 р.) Є. Є. Слуцький переходить працювати до Інституту геофізики та метеорології, де сподівався знайти використання своїм відкриттям у галузі псевдоперіодичних хвиль. Для статистика-математика Є. Є. Слуцького було характерним те, що математичний бік справи ніколи не закривав суті будь-якого предмета вивчення. Він вважав, що тематика методологічних праць повинна визначатися матеріальним змістом досліджень. *“Мені здавалось, що поряд із теоретичними дослідженнями я повинен вести також і вивчення тих чи інших конкретних проблем, аби перевірити таким шляхом методи й отримати завдання для теоретичної роботи...”* [14, с. 21].

В Інституті геофізики та метеорології предметом його дослідження був вплив сонячної активності на врожаї. У зв'язку з недостатньою тривалістю спостережень за врожайністю протягом 115 років (таблицю було складено В. Г. Михайловським) він використовував перелік цін на пшеницю в Англії за 369 років, складений лордом Беверіджем. Окрім того, Євген Слуцький вивчав прирости за рік 12-ти секвой за дві тисячі років. На початку 30-х рр. учений займався також проблемою зв'язних динамічних рядів. Він отримав формулу середньоквадратичної похибки коефіцієнта кореляції для випадку, коли спостереження не є взаємозалежними, а являють зв'язні ряди (випадок стаціонарних часових рядів). Але загалом період 1930–1935 рр. сам Євген Євгенович оцінював “як рішучий крах”. Він ставив перед собою завдання розробити та перевірити методи вивчення випадкових емпіричних процесів на прикладі геофізичних явищ. Але ця задача вимагала, поперше, тривалого дослідження, а по-друге, чимало з отриманих результатів самі по собі не могли бути практично корисними. *“Природньо, — напише він у 1942 р., характеризуючи цей період свого життя, — що в дослідницьких установах, які будували свої плани під практичним ку-*

том зору, обставини для роботи створювалися несприятливі, теми часто “закривалися” після значної затрати на них праці, але задовго до закінчення, і тільки небагато зробленого за ці роки дозріло до опублікування. Я не маю духу нарікати, оскільки велика задача індустріалізації нашої країни повинна була відобразитись на науковій роботі вимогою отримання конкретних, потрібних на даному проміжку часу, результатів, а мені, вочевидь, не вдалося показати, що результати, яких я очікую, будуть достатньо важливі в більш-менш близький час. Таким чином, поставлене мною завдання, виявилось відкладеним до інших майбутніх часів” [14, с. 23].

У 1934 р. Є. Є. Слуцький переходить працювати до Інституту математики та механіки Московського державного університету. За сукупністю наукових праць він отримує звання доктора фізико-математичних наук, а разом із тим і завідування кафедрою теорії ймовірностей і математичної статистики МДУ. Але до педагогічної роботи вчений по суті так і не повернувся. Розпачем звучать його слова: “Отримавши кафедру теорії ймовірностей і математичної статистики МДУ, я через деякий час переконався, що цей ступінь життя прийшов до мене надто пізно, і щастя мати учнів мені не доведеться пізнати” [14, с. 24].

З надією продовжити наукову роботу Є. Є. Слуцький у 1939 р. переходить до Математичного інституту імені В. А. Стеклова АН СРСР, оскільки, згідно з рішенням уряду, організація науково-дослідної роботи, зокрема у галузі математики, мала зосереджуватися, головним чином, у цьому науковому закладі. Але й тут Є. Є. Слуцький не отримав можливості продовжити свої дослідження з теорії статистики, бо вони, за задумом ученого, мали значний обсяг, вимагали великої лабораторії та, відповідно, немалих коштів.

Таким чином, обставини склалися так, що з переходом до Математичного інституту імені В. А. Стеклова АН СРСР Є. Є. Слуцький остаточно залишає свої дослідження в галузі статистики, зосередившись на теорії випадкових процесів, і, взагалі, на проблемах “чистої” математики. Останні роки життя він присвятив складанню таблиць неповної гама-функції та вказав практично можливий шлях розв’язання задачі побудови таблиць оберненої неповної бета-функції.

Помер Є. Є. Слуцький 10 березня 1948 р. від раку легенів.

“Невтомна й різнобічна діяльність Євгена Євгеновича та своєрідність його оригінальних творчих ідей, спрямованих на найрізноманітніші галузі досліджень, — писав про Є. Є. Слуцького академік А. М. Колмогоров, — спочатку справляють враження деякої розсіяності, але, вдивляючись у них

пильніше, можна вловити об'єднуючі їх задумки глибокого вченого-мислителя, який вбачає, а іноді й випереджає основні шляхи розвитку науки, що не піддаються розкладу по тісним рубрикам окремих наукових дисциплін... Із великих систематичних праць та його різноманітної прикладної діяльності викристалізувався новий напрямок дослідження, орієнтований не на упорядкування та розчищення спадщини минулого, а на створення зовсім нових відгалужень науки" [6, с. 143–145].

Багата й надзвичайно змістовна наукова спадщина видатного вченого ще чекає своїх дослідників. Вона має стати об'єктом ретельного вивчення, яке розкриє постать Є. Є. Слуцького в усій її багатогранності, дасть можливість осмислити його й сьогодні актуальні ідеї, збагатить сучасні уявлення про наукове життя в Україні на початку двадцятого сторіччя, надасть можливість більш ґрунтовно підійти до визначення місця національної економічної думки у світовому науковому поступі.

Справжнім поверненням Є. Є. Слуцького на батьківщину та вшануванням пам'яті всесвітньо відомого вченого стало б, на нашу думку, видання повного зібрання його наукових праць, публікація архівних даних "київського періоду" життя вченого, більш глибоке знайомство студентської молоді з економіко-теоретичними, статистичними та математичними дослідженнями нашого великого співвітчизника.

1. *Гнеденко, Б. В.* Е. Е. Слуцкий [Текст] : біоґр. очерк / Б. В. Гнеденко // Слуцкий Е. Е. Избранные труды [Теория вероятностей. Математическая статистика] / Е. Е. Слуцкий ; отв. ред. Б. В. Гнеденко, Н.В. Смирнов. – М. : [б. и.], 1960. – С. 5–11.
2. *Злупко, С. Є.* Є. Є. Слуцький — український економіст-математик світової слави [Текст] / С. Злупко // Економіка України. – 1995. – № 7. – С. 67–74.
3. *Злупко, С. М.* Історія економічної теорії [Текст] : підручник / С. М. Злупко. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2005. – 719 с.
4. *Куриленко, Т. В.* Життєвий шлях та наукові здобутки Є. Є. Слуцького [Текст] / Т. В. Куриленко, В. М. Фещенко // Слуцький Є. Є. Теорія граничної корисності [Текст] / Є. Є. Слуцький ; за ред. В. М. Фещенко ; упоряд. В. М. Фещенко, Т. В. Куриленко. – К. : КНЕУ, 2006. – С. 9–38.
5. *Елисеева, И. И.* Евгений Евгеньевич Слуцкий [Текст] : жизнь и научное творчество Е. Е. Слуцкого / И. И. Елисеева // Экономическая школа. – 1999. – Т. 5, вып. 5. – С. 8–18.
6. *Колмогоров, А. Н.* Е. Е. Слуцкий [Текст] : некролог / А. Н. Колмогоров // Успехи математических наук. – 1948. – Т. 3, № 4 (26). – С. 143–151.
7. *Корнійчук, Л. Я.* Історія економічної думки України [Текст] : навч. посібник / Л. Я. Корнійчук. – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.

8. *Талала, Я. С.* Про внесок Є. Слуцького в світову економічну науку [Текст] / Я. Талала // Історія народн. госп-ва та екон. думки України : міжвід. зб. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 29. – С. 128–136.
9. *Слуцкий, Е. Е.* Теория корреляции и элементы учения о кривых распределения [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Известия Киев. коммерческого ин-та. – К., 1912. – Кн. XVI–IV. – 208 с.
10. *Слуцкий, Е. Е.* Сэр Вилльям Петти. Краткий очерк его экономических воззрений с приложением нескольких важнейших отрывков из его произведений [Текст] / Е. Е. Слуцкий. – К., 1914. – 48 с.
11. *Слуцкий, Е. Е.* Статистика и математика [рецензия на книгу А. А. Кауфмана “Теория и методы статистики”] [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Статистический весник, 1915–1916. – Кн. 3–4. – С. 1–17.
12. *Слуцкий, Е. Е.* К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Местное хозяйство : ж-л Киев. ГубЭкоСо. – К., 1923. – № 2. – (Приложение 1 к статье Л. Н. Яснопольского “Наше денежное обращение в эпоху революции”). – С. 47–49.
13. *Слуцкий, Є. Є.* Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки [Текст] / Є. Є. Слуцький // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Т. 4. – С. 165–175; С. 238–249.
14. *Слуцкий, Е. Е.* Жизнеописание [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Экономическая школа. – 1999. – Т. 5, вып. 5. – С. 18–24.
15. *Четвериков, Н. С.* Жизнь и научная деятельность Е. Е. Слуцкого (1880–1948) [Текст] / Н. С. Четвериков // Ученые записки по статистике. – 1959. – Т. 5. – С. 254–270.
16. Державний архів Житомирської області. – Ф. 72. – Оп. 1.
17. КДМА. – Ф. 871.
18. КДМА. – Ф. 153.
19. ІР НБУВ. – Ф. 1.
20. ІР НБУВ. – Ф. 8.
21. ІР НБУВ. – Ф. 59.
22. *Блауг, М.* Сто великих економістів до Кейнса [Текст] / Марк Блауг ; пер. с англ. под ред. А. А. Феофанова. – СПб. : Экономическая школа, 2005.
23. *Борткевич, В. И.* Переписка (1895–1926) [Текст] / В. И. Борткевич, А. А. Чупров ; сост. О. Б. Шейнин. – Berlin, 2005. – 335 с.
24. Известия Киевского коммерческого института. – 1909. – Кн. 2.